

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयते ॥

હરિભક્ત-સંપર્ક કાર્યકર અધિવેશન - ૨૦૧૭

સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન
(ટૂંક પરિચય)

: સત્સંગ પ્રવૃત્તિ - મધ્યસ્થ કાર્યાલય :
શાહીબાગ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૪

અનુક્રમણિકા

■ સ્વામિનારાયણીય તત્ત્વજ્ઞાન.

૧. તત્ત્વજ્ઞાન : પ્રાથમિક પરિચય ૩
૨. તત્ત્વમીમાંસા — ૧ : જીવ-ઈશ્વર-માયા ૭
૩. તત્ત્વમીમાંસા — ૨ : પરબ્રહ્મ ૧૨
૪. તત્ત્વમીમાંસા — ૩ : અક્ષરબ્રહ્મ ૪૭

૧. તત્ત્વજ્ઞાન : પ્રાથમિક પરિચય

૧.૧ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે શું ?

તત્ત્વજ્ઞાન એટલે તત્ત્વોનું જ્ઞાન. જેની ઉત્પત્તિ નથી, જેનો વિનાશ નથી એવાં નિત્ય તત્ત્વોનું જ્ઞાન.

ભારતમાં તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર બૌદ્ધિક ચર્ચા અને વાદ-વિવાદનો વિષય નથી, સત્ય સનાતન સિદ્ધાંતોને આચરણમાં ઉતારી ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરી, અખંડ સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છે. અનુભવ અને સાક્ષાત્કાર માટે સંસ્કૃતમાં ‘દર્શન’ શબ્દ પણ વપરાય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન માટે પણ ‘દર્શન’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

૧.૨ સંપ્રદાય અને તત્ત્વજ્ઞાન

તત્ત્વજ્ઞાનને આચરણમાં ઉતારી અનેક મુમુક્ષુઓ ભગવાનના સાક્ષાત્કાર અને સુખ-શાંતિના માર્ગે આગળ વધી શકે, તે હેતુથી સંપ્રદાયની રચના થાય છે.

શુદ્ધ સંપ્રદાયની બાંધણી માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર હોવો જરૂરી છે. સ્પષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાન વિના માત્ર કોઈ પ્રભાવશાળી

વ્યક્તિને અનુસરનાર ભાવુકોનો સમૂહ ‘સંપ્રદાય’ નહિ, પણ ‘પંથ’ કહેવાય.

ભારતીય વેદાંત પરંપરામાં કોઈપણ સંપ્રદાયનું તત્ત્વજ્ઞાન વર્ણવવા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર – આ ત્રણ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવે છે. જેને આધારે તત્ત્વજ્ઞાનનું વર્ણન થાય છે, તે ગ્રંથોને સંસ્કૃતમાં ‘પ્રસ્થાન’ કહેવામાં આવે છે. તેથી આ ત્રણ શાસ્ત્રો ‘પ્રસ્થાનત્રયી’ (ત્રણ પ્રસ્થાન) તરીકે ઓળખાય છે.

‘પ્રસ્થાનત્રયી’ના એ સનાતન ધર્મના સારરૂપે ભગવાન સ્વામિનારાયણે ‘વચનામૃત’ ગ્રંથમાં આગવું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપેલા એ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રવર્તન માટે બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે બી.એ.પી.એસ. સ્વામિનારાયણ સંસ્થાની સ્થાપના કરી અને એ તત્ત્વજ્ઞાનને મૂર્તિમાન કર્યું.

વળી, વેદાંત પરંપરા અનુસાર પ્રસ્થાનત્રયી પરના ‘શ્રી સ્વામિનારાયણ ભાષ્યગ્રંથો’ (લે. સાધુ ભદ્રેશદાસ) દ્વારા પણ

આ તત્ત્વજ્ઞાન વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ચાલો, આપણા તત્ત્વજ્ઞાન વિષે પ્રાથમિક માહિતી મેળવીએ.

૧.૩ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનનો

પાયાનો સિદ્ધાંત – અક્ષરપુરુષોત્તમ ઉપાસના

અક્ષરપુરુષોત્તમ ઉપાસના એટલે અક્ષર અને પુરુષોત્તમ બંનેની ઉપાસના નહિ, પરંતુ અક્ષરરૂપ થઈને પુરુષોત્તમની સ્વામી-સેવકભાવે ઉપાસના કરવી તે. અક્ષરરૂપ થવું એટલે અક્ષરબ્રહ્મ જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી. આ સ્વામિનારાયણ ભગવાને આપેલા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયાનો અને મુખ્ય સિદ્ધાંત છે.

આ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે કે –

“પોતાના જીવાત્માને એ બ્રહ્મ સંગાથે એકતા કરીને પરબ્રહ્મની સ્વામી-સેવકભાવે ઉપાસના કરવી. એવી રીતે સમજે ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન છે તે પણ પરમપદને પામ્યાનો નિર્વિઘ્ન માર્ગ છે.” (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩)

ટૂંકમાં, ‘અક્ષરરૂપ થઈ પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરવાનો’

સ્વામિનારાયણ ભગવાને આપેલો આ સિદ્ધાંત એ જ ‘અક્ષર-પુરુષોત્તમ ઉપાસના.’

૧.૪ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનના

આધારભૂત મુખ્ય ગ્રંથો

- (૧) ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો.
- (૨) ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃત.
- (૩) અક્ષરબ્રહ્મ શ્રી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો વગેરે વૈદિક શાસ્ત્રો છે.

આ શાસ્ત્રોના સારરૂપે ભગવાન સ્વામિનારાયણે વચનામૃતમાં પોતાનું આગવું તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવ્યું છે.

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ ભગવાન સ્વામિનારાયણના એ હૃદયગત સિદ્ધાંતને વધુ સરળ શબ્દોમાં પોતાની વાતો દ્વારા સમજાવ્યો છે.

૨. તત્ત્વમીમાંસા - ૧

તત્ત્વમીમાંસા એટલે તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વીકારાયેલ તત્ત્વોનું નિરૂપણ. શ્રી સ્વામિનારાયણ દર્શનમાં (૧) જીવ, (૨) ઈશ્વર, (૩) માયા, (૪) અક્ષરબ્રહ્મ, (૫) પરબ્રહ્મ – આ પાંચ ભિન્ન તત્ત્વોને સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ પાંચેય તત્ત્વો અનાદિ અને અનંત અર્થાત્ નિત્ય છે. સત્ય અને વાસ્તવિક છે, પરંતુ આભાસી કે કાલ્પનિક નથી.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે : “એ પુરુષોત્તમ ભગવાન, અક્ષરબ્રહ્મ, માયા, ઈશ્વર અને જીવ આ પાંચ ભેદ તે અનાદિ છે.” (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૭)

હવે, પ્રથમ જીવ, ઈશ્વર, માયા આ ત્રણનો ટૂંક પરિચય મેળવીએ.

૨.૧. જીવ તત્ત્વ

જીવ એ ચૈતન્ય તત્ત્વ છે. જીવ એટલે આપણા જેવા મનુષ્યોથી લઈને જંતુ કે પ્રાણીમાત્ર અને વનસ્પતિથી લઈને વાયુ-વરુણ આદિ દેવતાઓ સુધીનાં તમામ શરીરોને ધારણ

કરનાર એક અનાદિ તત્ત્વ. જે સતત જન્મ અને મરણની પ્રક્રિયા દ્વારા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં ગતિ કરે છે. જીવો સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અનંત છે.

૨.૧.૧ કર્મસિદ્ધાંત અને પુનર્જન્મવાદ

જીવ સાથે સંબંધિત આ બે મહત્ત્વના સિદ્ધાંતો સમજવા જરૂરી છે.

જીવ જે કર્મો કરે છે અને તે કર્મોના ફળરૂપે તેની જે ગતિ થાય છે તે અંગે ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ મુજબ સમજૂતી આપી છે :

ક્રિયમાણ કર્મ : જીવ કર્મ કરવા માટે સ્વતંત્રતા ધરાવે છે. તે જે કાંઈ શુભ કે અશુભ કર્મ કરે છે, તે કર્મોને ક્રિયમાણ કર્મો કહે છે.

સંચિત કર્મ : જીવનાં ક્રિયમાણ કર્મોને આધારે તેના પાપ-પુણ્યરૂપ સંસ્કારોનો સંચય થાય છે. તે સંચયને જીવનાં સંચિત કર્મો કહે છે. અનંત જન્મોનાં આવાં કર્મોનો સંચય જીવ સાથે જોડાયેલો રહે છે.

પ્રારબ્ધ કર્મ : જીવનાં આ સંચિત કર્મોના આધારે કર્મ-

ફળપ્રદાતા પરબ્રહ્મ, એ જીવનું પ્રારબ્ધ (નસીબ) ઘડે છે, તેને પ્રારબ્ધ કર્મો કહે છે.

જીવના આ પ્રારબ્ધ અનુસાર એને વારંવાર જન્મ અને મૃત્યુના ચક્રમાંથી પસાર થવું પડે છે. જીવની વારંવાર આ જન્મ ધારણ કરવાની ક્રિયાને પુનર્જન્મવાદ કહે છે. જ્યાં સુધી માયાના બંધનમાંથી છૂટે નહીં ત્યાં સુધી પ્રત્યેક જીવ પોતે કરેલાં કર્મોનાં સુખ-દુઃખરૂપી ફળ ભોગવવા માટે, ચોરાશી લાખ જાતની યોનિમાં ભટક્યા કરે છે.

એ જીવ જ્યારે બ્રહ્મરૂપ થઈને આત્યંતિક મુક્તિરૂપ અક્ષરધામને પામે છે, પછી તેને કર્મસિદ્ધાંત કે પુનર્જન્મનાં બંધન લાગુ પડતાં નથી. એટલે કે તે જીવ પ્રારબ્ધ, ક્રિયામાણ કે સંચિત કર્મોથી મુક્ત થઈ જાય છે અને તેને ફરી જન્મ લેવો પડતો નથી.

૨.૨ ઈશ્વર તત્ત્વ : બ્રહ્માંડના સંચાલનકર્તાઓ

ઈશ્વર એટલે જીવો કરતાં વિશેષ ઐશ્વર્ય અને સામર્થ્ય ધરાવતું ચૈતન્ય તત્ત્વ. જીવોની જેમ ઈશ્વરો પણ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ અનંત છે અને માયાથી બંધાયેલા છે. ભગવાનની

ઈચ્છાથી પોતાના વિશેષ ઐશ્વર્ય-સામર્થ્યને લીધે ઈશ્વરો સૃષ્ટિની રચના તથા સંચાલનના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે.

આ ઈશ્વરોમાં જે કાંઈ સત્તા, ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, કર્તૃત્વ અને સર્વજ્ઞતા આદિક ગુણો છે; તે સર્વે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણને આધીન છે. ઈશ્વરો જીવ કરતાં વિશેષ સમર્થ હોવા છતાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ આગળ તો અતિ અસમર્થ છે.

ઈશ્વરો પોતાના આત્યંતિક કલ્યાણ માટે પૃથ્વી પર જન્મ લઈ, બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મના સંગે માયાથી પર થઈ, બ્રાહ્મીસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને અક્ષર-મુક્તની પંક્તિમાં ભળે છે.

જ્યાં સુધી ઈશ્વરોનું આત્યંતિક કલ્યાણ ન થાય ત્યાં સુધી જીવોની જેમ ઈશ્વરોનું પણ આવાગમન (જન્મ-મરણ) ચાલુ રહે છે.

૨.૨.૧ ઈશ્વરો કોને કહેવાય ?

અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોમાં પ્રત્યેક બ્રહ્માંડનું સંચાલન કરવામાં પ્રવૃત્ત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ, તથા અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ, લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણ, વિરાટપુરુષ, પ્રધાન-

પુરુષ વગેરે ઈશ્વરો તરીકે ઓળખાય છે. તથા વિરાટપુરુષ દ્વારા થતા રામ-કૃષ્ણાદિક સર્વે અવતારોનાં ચૈતન્યો પણ ઈશ્વર છે.

૨.૩ માયા તત્ત્વ : જન્મ-મરણ અને બંધનનું કારણ

પાંચ તત્ત્વોમાં માયા સિવાયનાં તમામ તત્ત્વો ચૈતન્ય છે. માયા જડ છે, ચૈતન્ય નથી. માયા એક જ તત્ત્વ છે, છતાં તે અનેક સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. માયાને મૂળ માયા, મૂળ પ્રકૃતિ, મહા માયા વગેરે નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

માયા જ વિવિધ સ્વરૂપે જીવો-ઈશ્વરોને બંધન કરે છે અને સંસારમાં જન્મ-મરણ લેવડાવે છે.

માયાથી પર અને અનાદિથી મુક્ત માત્ર બે જ તત્ત્વો છે — અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ. હવે એના વિષે જાણીએ.

૩. પરબ્રહ્મ : સર્વોપરી તત્ત્વ

પરબ્રહ્મ એ આ પાંચેય તત્ત્વોમાં સર્વોચ્ચ તત્ત્વ છે. તેમનાથી પર કોઈ જ નથી. તેથી પરમેશ્વર, પરબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમ, પરમાત્મા, ભગવાન વગેરે શબ્દોથી તેમનો ઉલ્લેખ થાય છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે પરબ્રહ્મની ઉપાસના માટે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે. તે અનુસાર, પરબ્રહ્મની મુખ્ય વિલક્ષણતાઓને સમજીએ.

૩.૧ પરબ્રહ્મ : એક અને અદ્વિતીય

પરબ્રહ્મ અર્થાત્ ભગવાન એક છે, અનેક નથી. સંપૂર્ણતઃ ભગવાન જેવું અક્ષર પર્યંત કોઈ થઈ શકતું નથી. (વચનામૃત લોયા પ્રકરણ ૪). હા, ભગવાનના કેટલાક દિવ્ય ગુણોને આત્મસાત્ કરી શકાય છે. તેને ભગવાનનું ‘સાધર્મ્યપણું પામ્યા’ તેમ કહેવાય છે. ભગવાનનું સાધર્મ્યપણું પામ્યા પછી પણ જીવો, ઈશ્વરો અને અક્ષરબ્રહ્મનું પરબ્રહ્મ ભગવાન સાથે સ્વામીસેવકપણું તો રહે જ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ એ અંગે કહે છે :

“જે ભગવાન છે તે જેવા તો એ એક જ છે અને ભગવાનને ભજી ભજીને ઘણાક ભગવાનના સાધર્મ્યપણાને પામ્યા છે, તોપણ તે ભગવાન જેવા તો થતા જ નથી.”
(વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૩૯)

વળી, ભગવાનના રામકૃષ્ણાદિક અવતારો અનેક છે, પણ પરબ્રહ્મ, ભગવાન તો એક જ છે. તે અંગે વિશેષ સમજૂતી ‘પરબ્રહ્મ : સર્વોપરી’ એ વિભાગમાં જોઈશું.

૩.૨ પરબ્રહ્મ : સર્વકર્તાહર્તા

અનંત કોટિ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કર્તા એક પરબ્રહ્મ જ છે.

ભગવાન જ સૌના પ્રેરક, શક્તિદાતા, કર્મફળપ્રદાતા અને નિયામક હોવાથી તેઓ સર્વકર્તાહર્તા છે.

ભગવાનનું સર્વકર્તાહર્તાપણું સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

“પરમેશ્વર છે તે તો દેશ, કાળ, કર્મ, માયા એ સર્વના પ્રેરક છે, અને પોતાની ઈચ્છાએ કરીને દેશકાળાદિકનું પ્રધાનપણું રહેવા દે છે, પણ સર્વે પરમેશ્વરને આધારે છે...”

(વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૨૧)

૩.૩ પરબ્રહ્મ : સદા દિવ્ય સાકાર

પરબ્રહ્મ-ભગવાન સાકાર છે. એટલે કે માત્ર બિંદુસ્વરૂપ કે નિરાકાર તેજ કે જ્યોતિસ્વરૂપ નથી. ભગવાનનો આકાર મનુષ્યના આકાર જેવો બે કર (હાથ) અને બે ચરણ વગેરે અવયવ સહિત છે. ભગવાનના આ અવયવો (કર-ચરણાદિક) દિવ્ય છે. મનુષ્યના હાથ-પગ વગેરે અવયવોની જેમ માયામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પંચભૂતના બનેલા નથી. ભગવાનમાં માયાનો લેશ પણ નથી.

ભગવાનના આવા દિવ્ય અને સાકર સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

“તે તેજને વિષે (તેજાયમાન અક્ષરધામને વિષે) એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે તે અતિ પ્રકાશમય છે અને તે મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે તોપણ અતિશય તેજે કરીને શ્યામ જણાતી નથી, અતિશય શ્વેત જણાય છે. અને તે મૂર્તિ દ્વિભુજ છે અને તે મૂર્તિને બે ચરણ છે અને અતિશય મનોહર છે પણ ચાર ભુજ કે અષ્ટભુજ કે સહસ્રભુજ તે એ મૂર્તિને નથી. એ મૂર્તિ તો અતિ સૌમ્ય છે અને મનુષ્યના જેવી આકૃતિ છે ને કિશોર છે.” (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૧૩)

૩.૪ પરબ્રહ્મ : સર્વોપરી સર્વ અવતારના કારણ

પરબ્રહ્મ સર્વકર્તા અને સર્વનિયંતા હોવાથી પાંચ તત્ત્વોમાં સર્વથી પર છે. એટલે કે સર્વોપરી તત્ત્વ છે, તે નિર્વિવાદ છે.

અહીં આપણે એ સમજીશું કે રામકૃષ્ણાદિક વગેરે પરબ્રહ્મના અવતારો છે અને પરબ્રહ્મ સર્વ અવતારોના કારણ અને અવતારોથી પર સર્વોપરી છે. તે માટે પ્રથમ અવતારો કેવી રીતે થાય છે ? અને અવતારો અને અવતારી પરબ્રહ્મ એ બે વચ્ચે કેવો ભેદ છે ? તે સમજવું જરૂરી છે.

૩.૪.૧ અવતારો કેવી રીતે થાય છે ?

આ વાત સમજાવતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

“એ વૈરાજપુરુષ દ્વારા એ અવતાર થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તે તો એમ સમજવું જે, ‘એ જે વાસુદેવ નારાયણ તે પુરુષરૂપે કરીને વૈરાજપુરુષને વિશે આવીને વિરાજમાન હોય ત્યારે અવતાર કહ્યા છે.’ માટે તે અવતાર તો સર્વે વાસુદેવ ભગવાનના જ છે. અને એ વાસુદેવ ભગવાન જ્યારે પ્રતિલોમપણે એ વૈરાજપુરુષ થકી નોખા પડી જાય ત્યારે એ કેવળ વૈરાજપુરુષ થકી અવતાર સંભવે જ

નહિ; માટે એ થકી અવતાર તો એને વિષે વાસુદેવ આવ્યા છે તે સારુ કહ્યા છે.” (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩૧)

અહીં, પરબ્રહ્મ ભગવાન માટે વાસુદેવ નારાયણ શબ્દ વપરાયો છે. અને વૈરાજ પુરુષ એ એક ઈશ્વર છે. આ વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજ સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે પરબ્રહ્મ એવા વાસુદેવ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય, ત્યારે જ વૈરાજપુરુષમાંથી અવતારો સંભવે છે, પરંતુ વૈરાજપુરુષની સ્વતઃ સ્વતંત્ર ઈચ્છા અને શક્તિથી અવતારો સંભવતા નથી. ટૂંકમાં, તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અવતારો પરબ્રહ્મ કરતાં ભિન્ન એવા ઈશ્વરકોટિના હોવા છતાં, પરબ્રહ્મના અનુપ્રવેશને કારણે તે સર્વે અવતારો પરબ્રહ્મના જ છે એમ કહેવાય છે. એનું એક ખાસ કારણ એ છે કે એ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નારાયણનો જ્યારે કોઈક કાર્યને અર્થ જેમાં પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તેનાં પ્રકાશ-સામર્થ્યને લીન કરીને તે રૂપે એ પુરુષોત્તમ ભગવાન પોતે જ સર્વોત્કર્ષપણે રહીને, જ્યાં જે કાર્ય કરવાનું હોય ત્યાં તે કાર્ય કરે છે. (વચનામૃત પંચાળા પ્રકરણ ૭)

આમ, વિરાટ(વૈરાજ પુરુષ) દ્વારા અવતારો થાય છે, એનો અર્થ એ છે કે, પ્રથમ વિરાટમાં ભગવાનનો અનુપ્રવેશ થાય છે,

પછી એ વિરાટ દ્વારા ભગવાન ઈશ્વરોમાં અનુપ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે ઈશ્વરો ભગવાનના રામકૃષ્ણાદિક અવતારો રૂપે પૃથ્વી પર આવે છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ ભગવાન પોતે જ એ અવતારોનું રૂપ ધારણ કરીને પૃથ્વી પર આવે છે, એવું નથી. એ દૃષ્ટિએ પરબ્રહ્મ સર્વ અવતારોના કારણ છે, અવતારી છે, પણ તેઓ પોતે જ મત્સ્ય, કૂર્મ, રામકૃષ્ણ વગેરે અવતારો રૂપે થતા નથી.

૩.૪.૨ અવતાર-અવતારીનો ભેદ

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ તેઓની વાતમાં અવતાર અને અવતારી વચ્ચેનો ભેદ (અવતાર અને અવતારી વચ્ચેની ભિન્નતા) સરળ રીતે સમજાવ્યો છે :

“અવતાર-અવતારીનો ભેદ કેમ સમજવો ?” ત્યારે એક જણે કહ્યું જે, ‘ભવાયો ને વેશ.’ ત્યારે પોતે કહ્યું કે ‘અવતાર-અવતારીનો ભેદ એમ નહિ. રાજા ને રાજાનો ઉમરાવ, તીર ને તીરનો નાખનારો ને તારા ને ચંદ્રમા, એમ ભેદ જાણવો.”

(સ્વામીની વાત : ૬/૩૩)

અહીં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી સમજાવે છે કે ભવાયો ને વેશ એટલે જેમ એક જ એક્ટર જુદા જુદા રોલ ભજવે તેમ નહિ,

પરંતુ જેમ તીર અને તીરનો નાખનાર અલગ છે, તેમ અવતારો અને તેના કારણ અવતારી જુદા છે. જેમ રાજા અને રાજાનો ઉમરાવ જુદા છે, તેમ અવતારી અને અવતારો જુદા છે.

૩.૪.૩ ભગવાન સ્વામિનારાયણ : સર્વોપરી, સર્વ અવતારના અવતારી

‘શ્રી સ્વામિનારાયણ દર્શન’ સર્વોપરી, સર્વ અવતારના અવતારી તરીકે ભગવાન સ્વામિનારાયણને યથાર્થ સમજાવે છે. તેની વિશેષ છણાવટ જોઈએ.

પરબ્રહ્મ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વોપરી સમજાય તો જ આધ્યાત્મિક સાધનાનું સાચું ફળ મળે છે. નહીંતર, ભગવાનના સ્વરૂપનો દ્રોહ થાય છે. આ અંગે વચનામૃત તથા સ્વામીની વાતોનાં પ્રમાણો જોઈએ :

વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૯ : “તે માટે પોતાને સાક્ષાત્ મળ્યું જે ભગવાનનું સ્વરૂપ તેને સદા દિવ્ય સાકારમૂર્તિ ને સર્વ અવતારનું કારણ અવતારી એવું જાણવું અને જો એમ ન જાણે અને નિરાકાર જાણે ને બીજા અવતાર જેવા જાણે તો એનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય.”

સ્વામીની વાત (૩/૧૨) : ‘મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણ્યા વિના અક્ષરધામમાં જવાય નહિ.’

હવે, સર્વોપરિ પરબ્રહ્મ સવ્યં ભગવાન સ્વામિનારાયણ છે એ સમજીશું.

૧) ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વોપરી : સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને આધારે

ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વોપરી અને સર્વ અવતારના અવતારી છે, તેની પ્રતીતિ એમના સમકાલીન ગ્રંથોમાંથી ભરપૂર માત્રામાં મળી આવે છે. એવા કેટલાક ગ્રંથોનાં પ્રમાણો જોઈએ :

૧.૧) ગ્રંથ : ભગવાન શ્રી સ્વામિનારાયણનાં વચનામૃત

ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વમુખે પોતાના સ્વરૂપની ઓળખ સર્વ અવતારના અવતારી તરીકે અનેક વાર આપી છે. ઐતિહાસિક અને પ્રમાણભૂત ગ્રંથ વચનામૃતમાંથી એવાં બે પ્રમાણો આ રહ્યાં :

- વચનામૃત ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૩૮ : “એવા સર્વોપરી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તે જ દયાએ કરીને જીવોનાં કલ્યાણને અર્થે આ પૃથ્વીને વિશે પ્રગટ થયા થકા

સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે, ને તમારા ઈષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે, અને એવા જે એ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં ને અક્ષરધામને વિશે રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એ બે એક જ છે. અને એવા જે આ પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઈશ્વરના પણ ઈશ્વર છે ને સર્વ કારણના પણ કારણ છે, ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વને એકાંતિકભાવે કરીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.”

- વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૧૩ : “એ જે એકરસ તેજ છે, તેને આત્મા કહીએ તથા બ્રહ્મ કહીએ તથા અક્ષરધામ કહીએ; અને એ પ્રકાશને વિશે જે ભગવાનની મૂર્તિ છે, તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ તથા પરબ્રહ્મ કહીએ તથા પુરુષોત્તમ કહીએ... અને એ અક્ષરાતીત જે પુરુષોત્તમ ભગવાન છે, તે સર્વ અવતારનું કારણ છે અને સર્વ અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને

વિશે લીન થાય છે... અને જે તેજને વિશે મૂર્તિ છે, તે જ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે એમ જાણજો.”

૧.૨) ગ્રંથ : અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની વાતો

- સ્વામીની વાત (૬/૨૫૪) : ‘જીવની કોટિયું, ઈશ્વરની કોટિયું, બ્રહ્માની પણ કોટિયું ને કોટિયું છે. એ સૌના કારણ તો મહારાજ પોતે, એમ સમજે ત્યારે મજકૂર (વાતનો મુખ્ય સાર) મળ્યું કહેવાય. ને અનંત કોટિ રામ, અનંત કોટિ કૃષ્ણ ને અનંત કોટિ અક્ષરમુક્ત એ સર્વના કર્તા, સર્વના આધાર, સર્વના નિયંતા ને સર્વના કારણ મહારાજને સમજે ત્યારે જ્ઞાન થઈ રહ્યું.’

૧.૩) ગ્રંથ : ભક્તચિંતામણિ (ગ્રંથકર્તા : નિષ્કુળાનંદ સ્વામી)

સર્વે અવતારના અવતારી, તે જ સહજાનંદ સુખકારી;

જે કોઈ સર્વે ધામના ધામી, જાણો તે જ સહજાનંદ સ્વામી. ૧૨

(ભક્તચિંતામણિ : પ્ર. ૧૦૧)

૧.૪) ગ્રંથ : શ્રીહરિલીલામૃત

(ગ્રંથકર્તા : આચાર્ય વિહારીલાલજી મહારાજ)

ભગવાન સ્વામિનારાયણ કિશોર વયે નીલકંઠવર્ણી તરીકે ૭ વર્ષનું અખિલ ભારતનું વિચરણ કરીને ૧૮ વર્ષની વયે લોજ

ગામે પધાર્યા હતા. મહાન સંત સદ્ગુરુ રામાનંદ સ્વામી તે વખતે ભુજમાં વિરાજમાન હતા. તેમને આ સમાચાર મળ્યા એટલે તેમણે ગામોગામ ખેપિયો મોકલીને પોતાના બધા શિષ્યોને લોજ જઈને નીલકંઠવર્ણીનાં દર્શને જવાની આજ્ઞા કરી.

આ ગુરુ-આજ્ઞા પ્રમાણે અનેક ભક્તો લોજ ગામે નીલકંઠનાં દર્શને ગયા, પરંતુ શેખપાટના પ્રતિષ્ઠિત ભક્ત લાલજી સુથાર (પાછળથી સદ્. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી) લોજ જવાને બદલે ભુજ ગયા.

રામાનંદ સ્વામીએ તેમને પૂછ્યું : “મારી આજ્ઞાની અવજ્ઞા કરી અહીં કેમ આવ્યા ? વર્ણીનાં દર્શન માટે લોજ કેમ ન ગયા ?”

લાલજી ભક્તે પૂછ્યું : “એ વર્ણી કેવા મોટા છે ? આપના જેવા ? દત્તાત્રેય, ઋષભદેવ કે રામચંદ્ર જેવા ?”

સદા શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરતા અને તેમનો સાક્ષાત્કાર પામેલા સદ્ગુરુ રામાનંદ સ્વામીએ લાલજી સુથારને સમજાવ્યું કે જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સર્વેથી મોટા છે, તેમ આ વર્ણી તો એથી પણ અધિક છે.

એમ કહીને તેમણે નીલકંઠવર્ણીનો ખૂબ મહિમા કહ્યો અને લોજ ન જવા માટે ઠપકો આપ્યો.

આ પ્રસંગ હરિલીલામૃતમાં આ પ્રમાણે લખ્યો છે :

“કહે લાલજી તે મોટા કેવા, દત્તાત્રિ કે ઋષભદેવ જેવા;
કે શું છે રામચંદ્ર સમાન, રામાનંદ કહે સુણો કાન.
જેમ કૃષ્ણ મોટા સરવેથી, તેમ આ છે મોટા વળી એથી;
આ છે અવતારના અવતારી, ઘણું શું કહિએ વિસ્તારી.
એવા મોટાનાં દર્શન મૂકી, કેમ આવ્યા છો કચ્છમાં ચૂકી;”
(શ્રીહરિલીલામૃત : ૪/૩)

૨) ભગવાન સ્વામિનારાયણ સર્વોપરી :

૧. પ્રયોજન, ૨. ઐશ્વર્ય અને ૩. કાર્યને આધારે

૨.૧) શ્રીહરિના પ્રાકટ્યનું અસાધારણ પ્રયોજન :

પૂર્વેના અવતારો કાંઈક કાર્ય નિમિત્તે થયા હતા, પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણનું પ્રાકટ્ય જીવોનાં આત્યંતિક કલ્યાણ માટે થયું છે. તેઓ પોતાના પ્રાકટ્યનો હેતુ જણાવતાં જૂના ખરડામાં કહે છે :
“દૂસરા અવતાર હૈ સો કાર્ય-કારણ અવતાર હુઆ હૈ,

ઔર મેરા યહ અવતાર હૈ સો તો જીવોકું બ્રહ્મરૂપ કરકે આત્યંતિક મુક્તિ દેને કે વાસ્તે અક્ષરાતીત પુરુષોત્તમ જો હમ વહ મનુષ્ય જૈસા બન્યા હું” (જૂનો ખરડો એટલે મહારાજે અને પરમહંસોએ હાથે લખેલ જૂના સમયનું લખાણ કે તેની હસ્તપ્રત).

પૂર્વના અવતારો અને સર્વોપરી અવતારી ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચ્ચેનો ભેદ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના અવતરણનો આ હેતુ જ તેમને સર્વોપરી દર્શાવે છે. જીવોનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય અવતારો પાસે નથી. તેથી શ્રીજીમહારાજનું આ પ્રયોજન જોતાં તેઓ સર્વોપરી પરબ્રહ્મ પોતે જ છે, તે સ્પષ્ટ છે.

૨.૨) શ્રીહરિનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય - સામર્થ્ય

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પૃથ્વી પર પ્રગટ થઈ જેવું ઐશ્વર્ય અને સામર્થ્ય બતાવ્યું છે, તેવું પૂર્વના કોઈ અવતારોએ બતાવ્યું નથી. પૂર્વના અવતારોથી વિલક્ષણ તેઓનાં અનંત સામર્થ્ય અને ઐશ્વર્યોમાંથી કેટલાંક આ રહ્યાં :

૨.૨.૧) સમાધિ પ્રકરણ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે યોગીઓને પણ દુર્લભ એવી સમાધિ કરાવીને મુમુક્ષુઓને પોતપોતાનાં ઈષ્ટદેવનાં દર્શન કરાવ્યાં અને સર્વ અવતારોને પોતાની મૂર્તિમાં લીન થતાં દર્શાવ્યા. આવું ઐશ્વર્ય પૂર્વેના અવતારોમાં ક્યાંય જોવા મળતું નથી. આ સમાધિ પ્રકરણની નોંધ પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં વિગતે થયેલી છે.

૨.૨.૨) લક્ષાવધિ મનુષ્યોનું નિયમન

ધર્મધુરા ધારણ કર્યા પછી માત્ર ૨૮ વર્ષના ટૂંકા કાળમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે લાખોના સત્સંગી સમાજને નિયમબદ્ધ કર્યો હતો. સમાજમાં પ્રત્યેક સ્તર, જ્ઞાતિ અને ધર્મના મનુષ્યોને પોતાના સદાચાર-યુક્ત નિયમમાં વર્તાવ્યા. ધોળે દિવસે હત્યા કરનારા અને મારઝૂડ કરીને લૂંટનારાઓને, ‘પડી વસ્તુ કોઈની હાથે નવ ઝાલે રાજ’ એવાં વિશુદ્ધ આચરણથી જીવતાં કર્યાં. લાખોની

સંખ્યાવાળો વિભિન્ન પ્રકારના મનુષ્યોનો અતિ વિશાળ આશ્રિતવર્ગ કોઈ પ્રકારની સત્તા કે ધમકીની બીકથી નહિ, પણ કેવળ પ્રેમના દિવ્ય શાસનથી ભગવાન સ્વામિનારાયણને વશ વર્તતો હતો.

૨.૨.૩) સમર્થ પરમહંસોનું નિયમન

ભગવાન સ્વામિનારાયણના દિવ્ય આકર્ષણથી સંન્યાસીની દીક્ષા લઈ એક જ રાતમાં ૫૦૦ પરમહંસો થયા હતા. તેઓ મહારાજે પ્રવર્તાવેલાં ૧૦૮ કઠિન પ્રકરણોમાંથી હોંશભેર અને પ્રસન્ન-ચિત્તે પસાર થયા હતા.

આ કઠિન પ્રકરણોમાં શ્રીહરિએ તેમને કૂતરાં પણ ન સૂંઘે અને ન ખાય તેવું અન્ન(ભિક્ષાન્નને પાણીમાં ઝબકોળીને બનાવેલા ગોળા) ખવરાવ્યા, ટાટ (કંતાન) પહેરાવ્યાં, ખટરસ છોડાવ્યા, વૃક્ષ-મકાન-દીવાલ આદિક કોઈનો પણ આશરો લીધા વગર ટાઢ-તડકા સહન કરાવ્યાં, તનના અને મનના અસહ્ય ભીડામાં તપાવ્યા. આવાં કઠિન પ્રકરણોમાંથી

પસાર થનાર પરમહંસો કાંઈ સામાન્ય નહોતા. તેઓ લૌકિક અને આધ્યાત્મિક બંને રીતે સમૃદ્ધ, સબળ અને બાહોશ હતા, અજોડ હતા.

મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા શુદ્ધ મુમુક્ષુ અને ત્યાગ-વૈરાગ્યની ખુમારીથી જીવનારા હતા, તો બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા મહાબુદ્ધિ-પ્રતિભાસંપન્ન, શતાવધાની રાજકવિ હતા. નિત્યાનંદ સ્વામી જેવા શાસ્ત્ર-વિશારદ હતા, તો ગોપાળાનંદ સ્વામી જેવા અષ્ટાંગયોગ-સિદ્ધ હતા. સંતદાસ જેવા સમાધિનિષ્ઠ હતા, તો સ્વરૂપાનંદ સ્વામી જેવા અખંડ આત્માને દેખનારા હતા. વ્યાપકાનંદ સ્વામી જેવા મરેલી ઘોડીને સહજમાં જીવતી કરી શકે તેવા સમર્થ હતા, તો સચ્ચિદાનંદ સ્વામી જેવા વરસાદ વરસાવવા સમર્થ હતા. નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા ત્યાગ-વૈરાગ્યની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમા હતા, તો ભાયાત્માનંદ સ્વામી જેવા દેહભાવથી પર વર્તનારા હતા. સ્વયંપ્રકાશાનંદ સ્વામી સેંકડો શિષ્યોના મહંત હતા,

તો અદ્વૈતાનંદ (મગ્નીરામ) દેવીને સાક્ષાત્ પ્રસન્ન કરીને તંત્રવિદ્યામાં સિદ્ધ હતા. આવા સમર્થ પરમહંસોની મંડળીમાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોને ધારવા સમર્થ એવા સાક્ષાત્ અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પણ હતા.

જગતના પ્રભુ થઈને પૂજાય તેવા એ સમર્થ સંતો-પરમહંસોને શ્રીહરિએ પોતાના અસાધારણ સામર્થ્ય અને દિવ્ય પ્રેમથી વશ કર્યા હતા.

આવા તો કુલ ૩,૦૦૦ સંતો હતા કે જેમણે શ્રીહરિના તેજમાં અંજાઈને પતંગિયાની જેમ પોતાનું જીવન તેઓનાં ચરણોમાં સમર્પિત કર્યું હતું, એટલું જ નહીં, તેમના કડક છતાં પ્રેમસભર નિયમનમાં રહ્યા હતા.

૨.૨.૪) સંતો-ભક્તો દ્વારા ઐશ્વર્યદર્શન

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના સમગ્ર જીવનકાળ દરમ્યાન અવતારોથી અનેકગણું અધિક અસાધારણ ઐશ્વર્ય તો વાપર્યું જ છે, પરંતુ

અવતારોએ જેવાં ઐશ્વર્ય દેખાડ્યાં છે તેવાં કે તેનાથી પણ અધિક ઐશ્વર્ય તો ભગવાન સ્વામિનારાયણના સંતો-હરિભક્તોનાં ચરિત્રોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે,

- સ્વરૂપાનંદ સ્વામીએ નરકના કુંડ ખાલી કરાવ્યા.
- વ્યાપકાનંદ સ્વામીએ મરેલી ઘોડીને જીવતી કરી.
- ગોપાળાનંદ સ્વામીએ ચંદ્રગ્રહણ અટકાવ્યું.
- ભાદરામાં વશરામ સુથારના સંકલ્પમાત્રથી અનંત કીડીઓ ચતુર્ભુજ દેહ ધરીને ભૂમાપુરુષના લોકમાં ગઈ.

આવા તો અનેક પ્રસંગો સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં નોંધાયેલા છે.

આમ, ભગવાન સ્વામિનારાયણનું આવું અલૌકિક અને અભૂતપૂર્વ ઐશ્વર્ય-સામર્થ્ય જોતાં તેઓ સર્વોપરી છે તેવું સ્પષ્ટ સમજાય છે.

૨.૩) ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં અસાધારણ કાર્યો

ભગવાન સ્વામિનારાયણે કરેલાં અસાધારણ

કાર્યો પણ પૂર્વના અવતારોથી કંઈક વિશેષ છે. તેને આધારે પણ તેઓ સર્વોપરી છે, તે વાત સિદ્ધ થાય છે. એવાં અનેક કાર્યોમાંથી કેટલાંક કાર્યો આ પ્રમાણે છે :

૨.૩.૧) શ્રીહરિની હયાતીમાં જ તેમનું ભજન

શાસ્ત્રો આપણને જણાવે છે કે પૂર્વે કોઈ અવતારોને સાક્ષાત્ ભગવાન માનીને તેમની હયાતીમાં તેમનું ભજન કરનારા ભક્તો પણ નહીંવત્ હતા, જ્યારે ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાની હયાતીમાં જ લાખો લોકોને પોતે જ પોતાના નામનું ભજન કરાવ્યું હતું.

અદ્ભુતાનંદ સ્વામીએ રામાનંદ સ્વામીના ધામ-ગમન બાદ બનેલા એક પ્રસંગની નોંધ ‘શ્રીહરિની અદ્ભુત વાર્તા’માં કરતાં લખ્યું છે : “ચૌદમાને દિવસે ભરેલી મહાસભામાં સમયાનુસારી વાતો કરીને સ્વામીના શોકનું નિવારણ કર્યું અને પછી કહ્યું : ‘હવે પ્રગટ ભગવાનનું સ્વામિનારાયણ નામથી ભજન કરજ્યો.’ એમ સંબોધીને સંતોને દેશ-પરદેશમાં ઉપદેશાર્થે ફરવા મોકલ્યા.” (વાર્તા : ૨૧)

ભગવાન સ્વામિનારાયણની હયાતીમાં જ લાખો ભક્તો અને ૩,૦૦૦ સંતોએ તેઓને ભગવાન માનીને તેમને આરાધ્યા હતા.

૨.૩.૨) શ્રીહરિની હયાતીમાં જ તેમનાં શાસ્ત્રોની રચના :

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના આશ્રિતોના ધર્મ માટે શિક્ષાપત્રી રચી, પોતાના ઉપદેશોનું સંપાદન કરાવીને વચનામૃત ગ્રંથ આપ્યો. શ્રીહરિએ મુક્તાનંદ સ્વામીને આજ્ઞા આપી કે તમારે જીવન-પર્યંત અમારાં ઉપદેશો અને ચરિત્રોનાં ગ્રંથો રચવા (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૫૮). આવું પૂર્વે ક્યારેય થયું હોય એવું જાણ્યું કે સાંભળ્યું નથી.

૨.૩.૩) શ્રીહરિની હયાતીમાં જ તેમની મૂર્તિની સ્થાપના અને ઉપાસના

પોતાની હયાતી દરમ્યાન જ ઈષ્ટદેવ તરીકે પોતાની મૂર્તિ પધરાવવાનું ભગવાન સ્વામિનારાયણનું કાર્ય અભૂતપૂર્વ કહી શકાય. પૂર્વના અવતારોનાં મંદિરો તો એમના પછી સેંકડો વર્ષો બાદ થયાં છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે વરતાલમાં શિખરબદ્ધ મંદિર કરી દક્ષિણ શિખરમાં પોતાની મૂર્તિ ‘હરિકૃષ્ણ મહારાજ’ને નામે પધરાવી. અને એ મૂર્તિ જ સૌ આશ્રિતોને ધ્યેય અને ઉપાસ્ય છે, એવો આદેશ પણ આપ્યો.

૨.૩.૪) શ્રીહરિએ આશ્રિતોને કરાવેલી બ્રાહ્મીસ્થિતિ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના સહજ સંપર્ક, સંબંધ અને ઉપદેશથી સેંકડોના આસુરીભાવનાં મૂળ ઉખેડીને તેમને બ્રહ્મરૂપ કર્યા હતાં. તેઓની હયાતી દરમ્યાન જગતમાં જલકમલવત્ રહી શકે તેવી જીવન્મુક્તની સ્થિતિએ પહોંચેલા ત્યાગી-ગૃહસ્થોની સંખ્યા નાની-સૂની ન હતી. અંબરીષ, જનક, જયદેવ, પ્રહ્લાદ, ધ્રુવ, મીરાં, નરસિંહ જેવા ભક્તો કોઈક કોઈક સમયે થયા છે, પણ શ્રીહરિના સાંનિધ્યમાં એવા સેંકડો સ્ત્રી-પુરુષો અને ત્યાગી-ગૃહસ્થ ભક્તો થઈ ગયાં કે જેઓ જીવન્મુક્તની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી જગતથી નિર્લેપ રહીને આત્મા-પરમાત્માનું દિવ્યસુખ ભોગવતાં હતાં.

મીરાંબાઈની જેમ સંસારી જીવનમાં હોવા છતાં
અનાસક્તભાવે ભક્તિ કરનારાં બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ
લાડુબા, જીવુબા, ઝમકુબા, રાજબાઈ, મોટાં રામબાઈ
જેવાં અનેક સ્ત્રીભક્તો હતાં.

જનક કે અંબરીષ રાજાની જેમ રાજ્યનો
કારભાર ચલાવવા છતાં રાજ્યથી સંપૂર્ણ નિર્લેપ
રહીને શ્રીહરિનાં દર્શન, સમાગમ, સેવા અને
ભક્તિમાં ઓતપ્રોત રહેનારા ગઢડાના દાદાખાયર,
સારંગપુરના જીવાખાયર, કારિયાણીના વસ્તા-
ખાયર, લોયાના સુરાખાયર તથા પંચાળાના
ઝીણાભાઈ દરબાર જેવા અનેક રાજવી ભક્તો હતા.
શ્રીજીમહારાજના અલ્પ સહવાસથી જ ધર્મપુરનાં
કુશળકુંવરબા નિર્વાસનિક સ્થિતિને પામ્યાં કે જેમને
પાંચસો ગામોનું રાજ્ય બંધનકર્તા ન બન્યું.

ખેતી કરતાં કરતાં શ્રીહરિની મૂર્તિને અખંડ
દેખનારા અગતરાઈના પર્વતભાઈ, વેપાર કરતાં
કરતાં દેહાદિકના સર્વે ભાવોથી નિર્લેપ રહેનારા અને

સાકર તથા મીઠાને સમાન ભાવે જમનારા માંગરોળના ગોરધનભાઈ જેવા પણ ઘણા ભક્તો હતા.

વાલિયા લૂંટારાની જેમ જોબનપગી જેવા અનેક લૂંટારાઓ પોતાનાં જીવનનું આમૂલ પરિવર્તન કરીને એકાંતિક સ્થિતિને પામ્યા. તેમ જેતલપુરની ગણિકા પણ શ્રીહરિના યોગમાં આવતાં મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા કલ્યાણને પામી.

રોહીદાસ ચમારની જેમ શૂદ્ર કોમના છાણીના હરિજન તેજા ભગત કે લીમલીના સગરામ વાઘરી જેવા અનેક ભક્તોની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પણ કાંઈ સામાન્ય ન હતી.

શ્રીહરિના અસાધારણ કાર્યને કારણે સૌ સંતો-ભક્તોને શ્રીજીમહારાજને વિષે સર્વોપરીપણાની વિશેષ દૃઢતા થઈ હતી. એક વખત શ્રીહરિએ સંતો-ભક્તોની સમજણને ચકાસવા માટે સૌને કહ્યું કે પૂર્વેના અવતારોએ અસુરોના સંહારાદિક જે જે કાર્યો

કર્યા છે, એવું તો અમે કાંઈ જ કર્યું નથી. તેમ છતાં તમે સૌ અમને ભગવાન શા માટે કહો છો ?

તેઓની આ વાત સાંભળી સર્વે સંતો-ભક્તો તો અતિશય આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે પ્રતીતિપૂર્વક કહ્યું : ‘મહારાજ ! આપની આ લીલામાં અમે તો ભૂલા પડીએ તેમ નથી, કારણ કે અમને તો આપના સ્વરૂપમાં દૃઢ પ્રતીતિ છે. સૂર્ય કહે કે હું સૂર્ય નથી, એમ પવન કહે કે હું પવન નથી, તો કોણ માને ? માટે ભલે આપ ગમે તે કહો. આપ તો ભગવાન છો, છો ને છો જ.’

પછી સંતોએ શ્રીહરિને જે વાત કરી હતી, તે નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ ભક્તચિંતામણિના ૧૦૫મા પ્રકરણમાં વિગત વાર નોંધી છે.

સંતો કહે છે : “મહારાજ ! પૂર્વના અવતારોએ અસુરોનો સંહાર કર્યો છે અને આપે નથી કર્યો, એ વાત તો સાચી. પણ એ અસુરો પોતાના જે કામાદિક સ્વભાવો-દોષોથી હણાયા હતા, તે સ્વભાવ-દોષોનો

નાશ આપે કર્યો છે. એટલે આપે અસુરો નહિ, પણ આસુરીભાવનો નાશ કર્યો છે. આવું કાર્ય અવતારોના અવતારી હોય તે જ કરી શકે. માટે આપ અવતારના અવતારી સર્વોપરી છો.”

“એવા કામકોધાદિ કોટા, જેને આગે હાર્યા છોટા મોટા, એવા દુષ્ટ જે થકી હણાય, તે તો સર્વથી મોટા ગણાય. કામ કોધ લોભ જે ચાંડાળ, એથી ભૂંડું થાય તત્કાળ, માટે એને દિયે જે વિદારી, તે તો અવતારના અવતારી.”

(પ્રકરણ-૧૦૫)

૨.૩.૫) આશ્રિતોને આત્યંતિક કલ્યાણનો કોલ

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાના ભક્તોને અંતકાળે તેડવા આવવાનો અને તેમનું આત્યંતિક કલ્યાણ કરવાનો કોલ આપ્યો છે.

વચનામૃતમાં તેઓએ કહ્યું છે :

“અમે આ સંત સહિત જીવોનાં કલ્યાણને અર્થે પ્રગટ થયા છીએ, તે માટે તમે જો અમારું વચન માનશો તો અમે જે ધામમાંથી આવ્યા છીએ તે

ધામમાં તમને સર્વેને તેડી જાશું, અને તમે પણ એમ જાણજો જે, અમારું કલ્યાણ થઈ ચૂક્યું છે.”
(વચનામૃત જેતલપુર પ્રકરણ ૫)

ભક્તચિંતામણિમાં પણ શ્રીહરિએ આપેલું આ વચન આમ નોંધાયું છે :

‘મારા જનને અંતકાળે, જરૂર તેડવા આવવું;
બિરુદ મારું એ ન બદલે, તે સર્વે જનને જણાવવું.’
(ભક્તચિંતામણિ : ૬૮/૮)

તેમણે આપેલા એ વચન પ્રમાણે શ્રીહરિના સમયથી લઈને આજ સુધી એવા સેંકડો પ્રસંગો નોંધાયા છે કે જેમાં તેઓ અંત વખતે પોતાના ભક્તને તેડવા આવ્યા હોય અને એવાં દર્શન બીજાને પણ થયાં હોય. પૂર્વના અવતારોના સમયમાં આવું બન્યું હોય એવું સાંભળ્યું કે વાંચ્યું નથી.

૨.૩.૬) શ્રીહરિનું ગુણાતીત સત્પુરુષ દ્વારા પ્રગટપણું

ભગવાન સ્વામિનારાયણનું આ કાર્ય, પૂર્વે થયેલા અન્ય સર્વે અવતારો કરતાં વિશિષ્ટ છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણે પોતાની હયાતી પછી અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીત સત્પુરુષોની પરંપરા દ્વારા સમ્યક્પણે અખંડ પ્રગટ રહેવાનો કોલ આપ્યો છે. તેથી તેમના સ્વધામગમન પછી પણ તેઓ ગુણાતીત સંત દ્વારા આ પૃથ્વી પર સદા પ્રગટ રહ્યા છે અને એ રીતે આત્યંતિક મુક્તિનો ધોરીમાર્ગ ચાલુ રહ્યો છે. આથી શ્રીહરિના સમકાલીન સંતો-ભક્તોને શ્રીહરિના સાંનિધ્યનું જે દિવ્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું હતું, તેવું ને તેવું જ દિવ્ય સુખ, તેમના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ સમા ગુણાતીત સત્પુરુષની સંનિધિમાં સૌને પ્રાપ્ત થયું છે, થાય છે અને થતું રહેશે.

આ રીતે શ્રીહરિ ભગવાન સ્વામિનારાયણનાં સમગ્ર જીવન અને કાર્યનો સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરીએ તો તેઓનું સર્વોપરીપણું વિશેષ દઢ થાય છે.

૩.૫ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સદા પ્રગટ

હવે, પ્રગટ ભગવાનની આવશ્યકતા તથા ભગવાન સ્વામિનારાયણ સદા પ્રગટ કેવી રીતે ? એ વિષયક

શ્રી સ્વામિનારાયણ દર્શન એટલે કે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના પાયાના સિદ્ધાંતો સમજીએ.

૩.૫.૧ પ્રગટ ભગવાનની આવશ્યકતા

ભગવાન સ્વામિનારાયણ મોક્ષમાર્ગમાં ખૂબ ભાર-પૂર્વક પ્રગટ ભગવાન અને તેમનો મહિમા સમજવાની આવશ્યકતા સમજાવે છે. તેઓ કહે છે : “જેવું પરોક્ષ ભગવાનના રામ-કૃષ્ણાદિક અવતારનું માહાત્મ્ય જાણે છે તથા નારદ, સનકાદિક, શુકજી, જડભરત, હનુમાન, ઉદ્ધવ ઇત્યાદિક જે પરોક્ષ સાધુ તેનું જેવું માહાત્મ્ય જાણે છે તેવું જ પ્રત્યક્ષ એવા જે ભગવાન તથા તે ભગવાનના ભક્ત સાધુ તેનું માહાત્મ્ય સમજે તેને કલ્યાણના માર્ગમાં કાંઈયે સમજવું બાકી રહ્યું નહિ. તે આ વાર્તા એક વાર કહ્યે સમજો અથવા લાખ વાર કહ્યે સમજો, આજ સમજો અથવા લાખ વર્ષ કેડે સમજો, પણ એ વાત સમજે જ છૂટકો છે. અને એટલો જેને દૃઢ નિશ્ચય થયો હોય તેને સર્વે મુદ્દો હાથ આવ્યો અને કોઈ કાળે તે

કલ્યાણના માર્ગ થકી પડે નહિ.”

(વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૨૧)

આમ, સ્વામિનારાયણ દર્શન પ્રમાણે પ્રગટ ભગવાનના યોગથી જ આત્યંતિક કલ્યાણ પામી શકાય છે. તેથી ભગવાનનું પ્રગટપણું સમજવું ખૂબ જ આવશ્યક છે.

૩.૫.૨ ભગવાન સ્વામિનારાયણ સંત દ્વારા પૃથ્વી પર સદા પ્રગટ

અનંત જીવોના મોક્ષ માટે પૃથ્વી પર ભગવાનના પ્રગટપણાની અનિવાર્યતા છે, એ આપણે સમજ્યા, પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે તો આ વસુંધરા પર પ્રગટીને વિક્રમ સંવત ૧૮૮૬માં દેહત્યાગ કરી દીધો હતો. તો ત્યારબાદ પણ તેઓ પ્રગટ રહે છે કેવી રીતે ? ભગવાન સ્વામિનારાયણે તેનો સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો છે : ભગવાન ગુણાતીત સત્પુરુષ દ્વારા આ પૃથ્વી પર પ્રગટ રહે છે. તે અંગે તેઓ વચનામૃતમાં કહે છે :
‘જ્ઞાન, ભક્તિ, વૈરાગ્યાદિક જે અનંત શુભ ગુણ તેને

યુક્ત જે ભક્ત તેના હૃદયમાં ભગવાન નિવાસ કરે છે. પછી તે ભક્ત જે તે ભગવાનને પ્રતાપે કરીને અનંત પ્રકારનાં ઐશ્વર્યને પામે છે, ને અનંત જીવના ઉદ્ધારને કરે છે.એ સમર્થ તો કેવા જે, એનાં નેત્રમાં ભગવાન જોનારા છે તે માટે બ્રહ્માંડમાં જેટલાં જીવ-પ્રાણી છે તેનાં નેત્રને પ્રકાશ કરવાને સમર્થ થાય છે. અને એના પગમાં ચાલનારા ભગવાન છે તે માટે બ્રહ્માંડમાં સર્વ જીવના પગને વિશે ચાલવાની શક્તિને પોષણ કરવાને એ સમર્થ થાય છે. એમ એ સંતની સર્વે ઈન્દ્રિયોમાં ભગવાન રહ્યા છે, તે માટે એ સંત તો બ્રહ્માંડમાં સર્વે જીવોનાં ઈન્દ્રિયોને પ્રકાશ કરવાને સમર્થ થાય છે. માટે એ સંત તો સર્વ જગતના આધારરૂપ છે.’

(વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૨૭)

“એવા સંતનું દર્શન થયું ત્યારે એમ જાણવું જે, ‘મને સાક્ષાત્કાર ભગવાનનું દર્શન થયું.’”

(વચનામૃત સારંગપુર પ્રકરણ ૧૦)

ભગવાન આ પૃથ્વી પર અવતાર ધારણ કરીને અંતર્ધાન થાય છે ત્યારબાદ સંત દ્વારા જ તેમનું પ્રગટપણું અને કલ્યાણનો માર્ગ ચાલુ રહે છે.

આ અંગે સ્પષ્ટ બોધ આપતાં ભગવાન સ્વામિનારાયણ કહે છે :

“ભગવાન જ્યારે પૃથ્વીને વિશે પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે તે ભગવાનને મળેલા જે સાધુ તેનો આશ્રય કરવો, તો તે થકી પણ જીવનું કલ્યાણ થાય છે.”

(વચનામૃત વરતાલ પ્રકરણ ૧૦)

એક તરફ તેઓ કહે છે પ્રગટ ભગવાનના આશ્રય વિના કલ્યાણ ન થાય અને અહીં કહે છે કે ભગવાન પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે સંતના આશ્રયથી કલ્યાણ થાય છે. આ બંને વિધાનો પરથી સમજી શકાય છે કે સંત દ્વારા ભગવાન પ્રગટ છે અને કલ્યાણ કરે છે. આમ, ભગવાન સંત દ્વારા સદા પ્રગટ રહે છે.

હવે આપણે એ સમજીએ કે ભગવાન સ્વામિનારાયણ જે સંત દ્વારા પ્રગટ છે, તે સંત એટલે કોણ ?

૩.૫.૩ શ્રીજીમહારાજ જે સંત દ્વારા પ્રગટ છે, તે સંત એટલે અક્ષરબ્રહ્મ

સંપ્રદાયમાં જીવનમુક્ત સ્થિતિવાળા ઘણા સંતો-ભક્તો હતા. તેમની ઉચ્ચ સ્થિતિને કારણે આ ભક્તોને પોતાના અંતરાત્મામાં ભગવાનનાં સદા દર્શન થતાં હોવા છતાં, તેમના દ્વારા ભગવાન પ્રગટ રહ્યા છે એવું ન કહેવાય. જો એવું હોય તો સંપ્રદાયમાં સેંકડોની સંખ્યામાં ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો થાય. વળી, કેટલાક લોકો પોતાને સત્પુરુષ ગણાવીને પોતાને ભગવાનનું સ્વરૂપ ગણાવીને પૂજાય છે, પરંતુ વચનામૃતમાં ભગવાન સ્વામિનારાયણે કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનનું પ્રગટ સ્વરૂપ તો એક જ હોય છે. અર્થાત્ શ્રીજીમહારાજ જે તે સમયે એક જ સંત દ્વારા પ્રગટ રહે છે. તો એ એક સંત કયા ?

- પૂર્વે વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૨૭ મુજબ આપણે જોયું કે ભગવાન જે સંતના હૃદયમાં અખંડ

નિવાસ કરીને રહે છે, તે સંત સર્વ જગતના આધાર છે. હવે આ વચનામૃત સાથે અન્ય વચનામૃતોનો સંદર્ભ તપાસીએ. ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૪૬ અને ૭૩મા વચનામૃતમાં અક્ષરબ્રહ્મને સર્વના આધાર કહ્યા છે. અને ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણના ૭૮મા વચનામૃતમાં પરબ્રહ્મને સર્વના આધાર કહ્યા છે. અર્થાત્ જે સંતને સર્વના આધારરૂપ કહ્યા છે તે અક્ષરબ્રહ્મ હોવા જોઈએ, અથવા પરબ્રહ્મ હોવા જોઈએ. પરંતુ, એ સંતના હૃદયમાં તો પરબ્રહ્મ અખંડ નિવાસ કરીને રહે છે ! એટલે સ્પષ્ટ જ છે કે પરબ્રહ્મ અને એ સંત બંને અલગ તત્ત્વ છે. આથી એ સર્વના આધારરૂપ સંત તે અક્ષરબ્રહ્મ જ છે, જે અક્ષરબ્રહ્મના હૃદયમાં તેના આધારરૂપ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પૂર્ણપણે બિરાજે છે.

- વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૪૧માં શ્રીહરિ સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે ભગવાન તો સૌમાં રહ્યા છે, પરંતુ જેવા અક્ષરબ્રહ્મમાં રહ્યા છે, તેવા અન્ય કોઈમાં રહ્યા

નથી ! કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ શ્રેષ્ઠ પાત્ર છે. તેથી તેઓ દ્વારા ભગવાન કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે. અહીં પાત્ર કેવું સમર્થ છે તે અગત્યની બાબત છે.

- વચનામૃત લોચા પ્રકરણના ૧૫માં તેઓ સૂર્યપ્રકાશનું દૃષ્ટાંત આપીને આ વાત સમજાવે છે. જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ એક સરખો જ છે, પરંતુ રેતી, માટી, હોળું પાણી, સ્વચ્છ જળ અને કાચ — આ દરેકમાં સૂર્યનો પ્રકાશ એકસરખો ઝિલાતો નથી. એનું કારણ રેતી, કાચ વગેરે પાત્રની સામર્થ્યનો ભેદ છે. તે પ્રમાણે ભગવાન સૌમાં અંતર્યામીપણે રહ્યા છે, પણ અક્ષરબ્રહ્મ માયાથી પર શ્રેષ્ઠ પાત્ર હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મમાં ભગવાન સાક્ષાત્ પ્રગટ છે અને કલ્યાણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રગટ કરે છે. આમ, અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા જ કલ્યાણનો માર્ગ ચાલુ રહે છે. તેથી ભગવાનનું સમ્યક્ પ્રગટપણું અક્ષરબ્રહ્મ દ્વારા જ કહેવાય.

કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મ માયાથી પર છે. પરમ પવિત્ર પાત્ર છે. તેથી ભગવાન તેઓ દ્વારા જ કલ્યાણનો માર્ગ ચાલુ રાખે છે. એવા અક્ષરબ્રહ્મ કે ગુણાતીત સત્પુરુષનાં લક્ષણો પણ શ્રીહરિએ વચનામૃતમાં સ્પષ્ટ કહ્યા છે. આજે પણ એવા લક્ષણયુક્ત સંત આ પૃથ્વી પર બિરાજે છે, જેમના દ્વારા ભગવાન અખંડ અને પૂર્ણપણે પ્રગટ છે. ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્વમુખે અનેકવાર એ અક્ષરબ્રહ્મ તરીકે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો મહિમા સૌને સમજાવ્યો હતો. ગુણાતીત ગુરુપરંપરામાં ભગતજી મહારાજ, શાસ્ત્રીજી મહારાજ, યોગીજી મહારાજ અને પ્રમુખસ્વામી મહારાજ જે તે સમયે પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ હતા. અને વર્તમાનકાળે એવા પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મ છે – પરમ પૂજ્ય મહંતસ્વામી મહારાજ.

હવે આ અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ શું છે તે અંગે સમજીએ...

૪. તત્ત્વમીમાંસા - ૩

૪. અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ : જીવો-ઈશ્વરો માટે મુક્તિનું દ્વાર

તત્ત્વપંચકમાં માયાથી પર અને પરબ્રહ્મ પછી દ્વિતીય ક્રમે આવતા અનાદિ તત્ત્વ એવા અક્ષરબ્રહ્મનો પરિચય મેળવીએ. આ અક્ષરબ્રહ્મ માટે અક્ષર, મૂળ અક્ષર, અનાદિ અક્ષર, બ્રહ્મ વગેરે વિવિધ નામો પણ પ્રયોજવામાં આવે છે.

૪.૧ સનાતન શાસ્ત્રોમાં અક્ષરબ્રહ્મની વાત

ઉપનિષદ કહે છે :

‘અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ’ (મુંડકોપનિષદ : ૨/૧/૨)

એટલે કે, સર્વથી પર એવા અક્ષરબ્રહ્મ થકી પર પરબ્રહ્મ છે.

‘યઃ સેતુરીજાનાનામ્ અક્ષરં બ્રહ્મ યત્પરમ્’

(કઠોપનિષદ : ૧/૩/૨)

એટલે કે, પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર માટે અક્ષરબ્રહ્મ સેતુ છે.

આમ, વેદો, ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતા વગેરે

શાસ્ત્રોમાં અનેક વખત અક્ષરબ્રહ્મના મહિમાની વાતો કહેવાઈ છે, પરંતુ પૂર્વના આચાર્યો આ અક્ષરબ્રહ્મને યથાર્થ સમજી શક્યા નથી કે સમજાવી શક્યા નથી.

પરબ્રહ્મ ભગવાન સ્વામિનારાયણે આ અક્ષરબ્રહ્મનું યથાર્થ નિરૂપણ કર્યું છે. ‘સ્વામિનારાયણ દર્શન’માં પરબ્રહ્મની સાથે અક્ષરબ્રહ્મને પણ અનાદિ માયા પરનું અને પરબ્રહ્મથી ભિન્ન તત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, જે પૂર્વના આચાર્યોનાં તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વિલક્ષણ છે.

૪.૨ અક્ષરબ્રહ્મને સમજવાની આવશ્યકતા

મુક્તિ તથા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર ઈચ્છતા પ્રત્યેક સાધક માટે અક્ષરબ્રહ્મને સમજવું અનિવાર્ય છે. તે અંગે સંક્ષેપમાં સમજાએ...

૪.૨.૧ પરબ્રહ્મ ભગવાનના યથાર્થ નિશ્ચય માટે

અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ભગવાનનો નિશ્ચય થતો જ નથી કે ભગવાનને પામી શકાતા જ નથી. કારણ કે પરબ્રહ્મને અક્ષરથી પર કહ્યા છે. તેથી અક્ષરને સમજ્યા વિના તેનાથી પર હોય તેને કેવી રીતે સમજી શકાય ?

એટલે જ ઉપનિષદ કહે છે : ‘બ્રહ્મવિદ્ આપ્નોતિ પરમ્’
(તૈત્તિરીયોપનિષદ, આનન્દવલ્લી-૧)

એટલે કે, જે બ્રહ્મને જાણે તે પરબ્રહ્મને પામે છે.

૪.૨.૨ અક્ષરરૂપ - બ્રહ્મરૂપ થવા માટે

શ્રી સ્વામિનારાયણ દર્શનનો પાયાનો સિદ્ધાંત છે — અક્ષરરૂપ થવું અને પુરુષોત્તમની ભક્તિ કરવી. એ જ ભગવાન સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા છે અને એ જ સર્વ અનુયાયીઓનો ધ્યેય છે, પરંતુ અક્ષરરૂપ થવા માટે અક્ષરબ્રહ્મની જરૂર પડે જ. શાસ્ત્રો તેનું પ્રમાણ આપે છે.

ઉપનિષદ કહે છે :

‘બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’ (મુંડકોપનિષદ : ૩/૨/૮)

એટલે કે, બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.

ભગવાન સ્વામિનારાયણ વચનામૃતમાં કહે છે : ‘નિરંતર મનન કરતો સતો બ્રહ્મનો સંગ કરે તો તે બ્રહ્મનો ગુણ એ જીવને વિશે આવે.’ (વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩૧)

૪.૩ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ

ભારતીય દાર્શનિક પરંપરામાં અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વની સ્પષ્ટ

સમજ સૌપ્રથમ ભગવાન સ્વામિનારાયણે આપી છે. તેમણે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે અક્ષરબ્રહ્મ એ જીવ, ઈશ્વર, માયા અને પરબ્રહ્મ કરતાં ભિન્ન અને અનાદિ તત્ત્વ છે. (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ પ્રકરણ ૭, ગઢડા અંત્ય પ્રકરણ ૧૦)

અક્ષરબ્રહ્મ પણ પરબ્રહ્મની જેમ એક અને અદ્વિતીય છે.

૪.૩.૧ પરબ્રહ્મથી ભિન્ન અને જીવ-ઈશ્વર-માયાથી પર અક્ષરબ્રહ્મ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ નીચેનાં વચનામૃતોમાં અક્ષર-બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વચ્ચેની ભિન્નતા સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે :

‘એ બ્રહ્મ થકી પરબ્રહ્મ જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તે નોખા છે, ને એ બ્રહ્મના પણ કારણ છે ને આધાર છે ને પ્રેરક છે.’

(વચનામૃત ગઢડા મધ્ય પ્રકરણ ૩)

કેટલાક લોકો પૂર્વાપરના સંદર્ભ જોયા વિના વચનામૃતના શબ્દોનું અવળું અર્થઘટન કરે છે અને અક્ષર-બ્રહ્મને પરબ્રહ્મનું તેજ કહે છે, પરંતુ ભગવાન સ્વામિનારાયણે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે કે અક્ષરબ્રહ્મ એ પરબ્રહ્મનું તેજ નથી, એ પરબ્રહ્મથી એક અલગ જ તત્ત્વ છે. (વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ

પ્રકરણના ૪૫માં પરબ્રહ્મના તેજને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ કહ્યું છે, તે તેજ અને અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ બંને ભિન્ન છે. તે તેજ તો પરબ્રહ્મના અંગરૂપે છે. જ્યારે અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વ તો પરબ્રહ્મ અને તેમના તેજથી ભિન્ન એવું અનાદિ તત્ત્વ છે.)

ટૂંકમાં, અહીં તો આપણે એટલું જ સમજીએ કે —

- તાત્ત્વિક રીતે અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એકબીજાથી ભિન્ન છે.
- અક્ષરબ્રહ્મ પણ પરબ્રહ્મની જેમ અનાદિ કાળથી માયાથી પર છે.
- અક્ષરબ્રહ્મ એ અક્ષરમુક્ત, ઈશ્વર, જીવ અને માયા વગેરે બધાથી પણ ભિન્ન છે.
- અક્ષરબ્રહ્મ તે માયા, જીવ, ઈશ્વર, અક્ષરમુક્ત વગેરેથી અત્યંત અધિક છે, પરંતુ પરબ્રહ્મથી ન્યૂન અને તેમના સેવક છે.
- જીવ, ઈશ્વર, માયા તથા માયાના કાર્યરૂપ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોના આધાર, નિયંતા, દ્રષ્ટા અને શાસ્તા અક્ષરબ્રહ્મ છે. તેમ છતાં તે પોતે સ્વતઃ સ્વતંત્ર નથી,

પરંતુ પરબ્રહ્મને આધીન છે.

- તેથી તેમનામાં રહેલાં અપાર ઐશ્વર્ય, સામર્થ્ય, શક્તિ, બળ, તેજ અને જ્ઞાનાદિક અનંત ગુણો પણ પરબ્રહ્મને આધીન છે.

૪.૪ આ લોકમાં પધારેલા અક્ષરબ્રહ્મ : ગુણાતીતાનંદ સ્વામી

‘અક્ષરબ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય છે, તે મારા સર્વોત્તમ સેવક છે અને તે મારે રહેવાનું ધામ છે’ – એમ કહીને ભગવાન સ્વામિનારાયણે સૌને અનેક પ્રસંગે સમજાવ્યું કે, એ અક્ષરબ્રહ્મને અમે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીરૂપે અમારી સાથે લઈને આ લોકમાં આવ્યા છીએ. સંપ્રદાયની આ ઈતિહાસ-પ્રસિદ્ધ હકીકત છે.

એ મહાન સંત સદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી જ એ અક્ષરબ્રહ્મ છે, તેનાં વિવિધ પ્રમાણો જોઈએ...

૪.૪.૧ સ્વામિનારાયણ ભગવાનનાં વચનોને આધારે

ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે, એવું પ્રવર્તન સ્વયં ભગવાન સ્વામિનારાયણે અનેક પ્રસંગોએ કર્યું હતું. એ પૈકી

કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગોની સત્યતા અને પ્રમાણભૂતતાને બરાબર ચકાસીને બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે તેની ચોકસાઈ કરી હતી. આ પ્રસંગો શાસ્ત્રીજી મહારાજે અનેક વાર પોતાનાં પ્રવચનો તથા પત્રોમાં રજૂ કર્યા હતા. તેઓના પ્રાસાદિક શબ્દોમાં જ એ પૈકી કેટલાક પ્રસંગો જોઈએ :

- શ્રીજીમહારાજે સારંગપુરના રાઠોડ ધાધલને ઘેર સમૈયો હુતાશનીનો કર્યો ત્યારે પોતે હોરી બોલે કે ‘સદ્ગુરુ ખેલે વસંત, કોટિ કૃષ્ણ જોડે હાથ, કોટિ વિષ્ણુ નમે માથ, કોટિ બ્રહ્મા કથે જ્ઞાન, કોટિ શિ ધરે ધ્યાન, હો સદ્ગુરુ ખેલે વસંત.’ એમ બોલી મુક્તાનંદ સ્વામીને ને આનંદ સ્વામીને કહે કે ‘એવા સદ્ગુરુ કોણ ?’ ત્યારે તે બંને કહે : ‘એવા સદ્ગુરુ તો આપ.’ ત્યારે મહારાજ કહે : ‘હમો તો સાક્ષાત્ સદ્ગુરુના ઉપાસ્ય પુરુષોત્તમ ભગવાન છીએ. ને એવા સદ્ગુરુ તો આ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી મૂળ અક્ષર છે.’ તેમ કહી સ્વામીની છાતીમાં છડી અડાડીને કહ્યું કે ‘જુગો જુગ જીવો એવા જોગી, જુગો જુગ જીવો એવા જોગિયા.’ એમ બોલી પ્રથમ શ્રીજીમહારાજે પોતે જ સ્વામીનો મહિમા

શ્રીમુખે કહ્યો છે.

ઉપરનું સારંગપુરનું આખ્યાન રાઠોડ ધાધલે જસા ગોરને અને નાગજી શેઠને કહેલું, તેમનાથી મેં ચોક્કસ સાંભળેલું છે.

- ગઢડાના સિદ્ધાનંદ સ્વામીના શિષ્ય કૃષ્ણચરણદાસ બુદ્ધિશાળી હતા. તેણે શુકસ્વામીને વરતાલમાં પૂછેલું કે મારા ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના મહિમાનો નિષેધ કરે છે, તો મારે કેમ સમજવું ? ત્યારે શુકસ્વામી કહે : ક્યાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામી ને ક્યાં સિદ્ધાનંદ સ્વામી ? ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો મહિમા તો શ્રીજીમહારાજે પોતે શ્રીમુખે મારા સાંભળતાં કહેલો છે તે કહું છું :

એક વખતે (સ્વામીને) શ્રીજીમહારાજે માંદા સાધુની સેવામાં રાખ્યા હતા. ત્યારે માંદાની ગોદડીઓ ધોવા જતાં, બીજા સારા સાધુઓએ પણ સ્વામીને સેવા કરનાર જાણી (ગોદડીઓ ધોવા) આપી હતી. તેમની અઢાર ગોદડી ધોઈ ગોમતીથી આવતાં ત્રણ દરવાજા પાસે સ્વામી આવ્યા. ને મહારાજ વાસણ સુતારને ઘેર જમીને

આવ્યા. તે હનુમાનના દરવાજા બહાર સ્વામીએ દીઠા ને સ્વામીની વૃત્તિ પરોવાઈ એટલે મહારાજ ઊભા રહ્યા ને સ્વામીને કહે : “જઈએ ?” ત્યારે કહે : “જાવ.”

પછી હરિમંડપમાં જઈને (મહારાજ) ભગુજીને કહે : “એ સાધુએ ગોદડીઓ અમારા પર ધરી છે. તો તે ઉપાડી લાવો.” પછી બે પાળા જઈને ઉપાડી લાવ્યા. પછી સાધુઓને કહે : “જેની હોય તે ગોદડીઓ લઈ જાય.” પછી માંદા સાધુ હતા તે લઈ ગયા પણ સાજા તો શરમાયા. તે દશ (સાધુ) ગોદડી લેવા ન આવ્યા. ત્યારે મહારાજે સભા કરીને બ્રહ્માનંદ સ્વામીને કહ્યું કે, “આપ આ સાધુને ઓળખો છો ?”

તો કહે : “હા, બહુ કીર્તન બોલે. બહુ સેવા કરે ને ત્યાગી નિશ્ચે સંપૂર્ણ છે.”

ત્યારે મહારાજ કહે : “એમ નહિ, એ તો અખંડ અમારી મૂર્તિ ત્રણ અવસ્થામાં ધારી રહ્યા છે. ને આજ જેટલા માણસ મારી વાંસે ફરે છે તેટલા માણસ તેમની પાછળ ફરશે. ને અમારા જેવી મોટપ થશે ને અમારું

સર્વોપરી જ્ઞાન તે પ્રવર્તાવશે.” વગેરે સ્વામીનો બહુ મહિમા શ્રીજીએ કહેલો.

વગેરે ઘણી વાતો શુકસ્વામીએ ગઢડામાં કૃષ્ણચરણ-દાસજીને કહેલી, તે વાતો બધી તે સાધુએ મહુવામાં કહેલી તે મેં સાંભળેલી છે.

- **અન્ય પ્રસંગ :** સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં પણ આ અંગેના પ્રસંગો નોંધાયા છે. આદિ આચાર્ય શ્રીરઘુવીરજી મહારાજે બ્રહ્મચારી અચિંત્યાનંદવર્ણી પાસે વિશાળ સંસ્કૃત ગ્રંથ ‘શ્રીહરિલીલાકલ્પતરુ’ તૈયાર કરાવ્યો હતો. આ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં પણ ભગવાન સ્વામિનારાયણના મુખેથી ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો અક્ષરબ્રહ્મ તરીકેનો મહિમા જાણવા મળે છે. જેમ કે –

- વિક્રમ સંવત ૧૮૬૬માં પોષી પૂર્ણિમાએ ડભાણમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીને દીક્ષા આપીને શ્રીહરિ તેઓની ઓળખ આપતાં કહે છે :

મૂલજીશર્મણે દીક્ષાં દદાનસ્ય પ્રજાયતે ।
ભૂયાન્મેત્ર સમાનન્દો યતો ધામાક્ષરં સ મે ॥

મુક્તૈરનન્તૈઃ સાકં મે યત્રાખણ્ડતયોધ્યતે ।

ઉર્ધ્વાધોભાગરહિતં તન્મૂલં ધામ ચાક્ષરમ્ ॥

અર્થ : આ મૂળજી શર્મા કે જે મારું મૂર્તિમાન અક્ષર-
બ્રહ્મધામ છે, તેમને આજે દીક્ષા આપતાં મને ખૂબ જ
આનંદ થાય છે. તે મૂળ અક્ષર અધો-ઉર્ધ્વ પ્રમાણે
રહિત એવું મારું ધામ છે, જેમાં હું મારા અનંત મુક્તો
સાથે રહું છું. (સ્કંધ-૭, અધ્યાય-૧૭, શ્લોક-૪૯, ૫૦)

૪.૪.૨ સંપ્રદાયના સંતો-ભક્તોનાં વચનોને આધારે

સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી, અન્ય પરંમહંસો, આચાર્ય
વિહારીલાલજી મહારાજ, રઘુવીરજી મહારાજ તથા અન્ય
ભક્તોના જીવનપ્રસંગો કે ગ્રંથોમાં પણ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી
અક્ષરબ્રહ્મ છે, તે અંગેનાં પ્રમાણો મળે છે.

■ સંપ્રદાયના સંતો-ભક્તોના જીવનપ્રસંગોની સત્યતા અને
પ્રમાણભૂતતાને ચકાસીને બ્રહ્મસ્વરૂપ શાસ્ત્રીજી મહારાજે
જાતે સંશોધન કરી રજૂ કરેલા કેટલાક પ્રસંગો તેમની
પ્રાસાદિક શૈલીમાં જોઈએ...

- એક વખત વરતાલમાં બે દેશના ગાદીના આચાર્ય ભેગા થયા હતા. ત્યારે સભામાં ગામ ભોયકાના માલજી સોની વરતાલ આવેલા. તે સભામાં થોડાક સાધુ ભરાયેલા (બેઠેલા). તે વખતે ત્રણ હાર લઈને આવ્યા ને બંને આચાર્યને બે હાર પહેરાવ્યા ને એક હાર ગોપાળાનંદ સ્વામીને પહેરાવ્યો. પછી ગોપાળાનંદ સ્વામી પાસે બેઠા ને સ્વામીને કહે : “સ્વામી ! અક્ષરધામ કેવું હશે ?”

ત્યારે કહે : “તારે જોવું છે ?”

તો કહે : “હા સ્વામી ! આપ સમર્થ છો તે દેખાડો તો સારું.”

ત્યારે સ્વામી કહે : “ આ મારી પાસે બેઠા છે, તે ગુણાતીતાનંદ સ્વામી તે જ અક્ષર છે. તે ઓળખી લ્યો.”

એમ સ્વામીએ કહેલી તે વાત માલજી સોનીએ ભોયકામાં અમને '૬૭ની (સં. ૧૯૬૭, સન ૧૯૧૧) સાલમાં કહેલી. તે વખતે જોગી - જ્ઞાનજી

મહારાજ, નિર્ગુણદાસ સ્વામી, વિજ્ઞાનદાસ સ્વામી,
ભગવત્સ્વરૂપદાસજી વગેરે હતા.

- એક વખત ગઢડામાં નૃસિંહાનંદ સ્વામી
ઈંગોરાળાવાળા કુંવરજી પટેલને કહે : “કુંવરજી
પટેલ ! આ ગઢડાના મંદિરના કાંગરા કેટલા છે ?”
તો કહે : “ઘણા.”

તો કહે : “જો ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતે
અક્ષરધામ છે, તે વાત ખોટી હોય તો કાંગરે કાંગરે
મને બ્રહ્માંડ ભાંગ્યાનું પાપ. તારે માનવું હોય તો
માન, નહિ તો રેણે (રહેવા) દે.” એમ કહેલી તે
વાત કુંવરજી પટેલ કહેતા. (ને અમે સાંભળેલી).

- હવે અન્ય ભક્તોએ તથા સંપ્રદાયની વડતાલ
ગાદીના આચાર્યશ્રીએ કરાવેલ ગ્રંથોનાં કેટલાંક
પ્રમાણો જોઈએ...

- વડતાલ ગાદીના આચાર્ય શ્રીવિહારીલાલજી
મહારાજને તેમની બાળવયમાં ગુણાતીતાનંદ
સ્વામીએ વર્તમાન ધરાવી કંઠી પહેરાવી હતી. તેનું

સ્મરણ કરતાં તેઓ શ્રીકીર્તનકૌસ્તુભમાળા ગ્રંથમાં
ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનો મહિમા આમ લખે છે :
અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી, તેણે આપ્યાં વર્તમાન;
પોતે પાળીને પછી પળાવ્યાં, જનને દઈ ઘણું જ્ઞાન.

૪.૪.૩ સ્વયં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીનાં વચનોને આધારે

ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ પણ અતિ કરુણા કરીને
પોતાનામાં જેને જેને વિશ્વાસ હતો, તેવા સંતો-હરિભક્તોને
પોતાનું અક્ષરસ્વરૂપ ઓળખાવ્યું છે. જેમ કે —

- જૂનાગઢથી છેલ્લી વિદાય લઈને સ્વામી વંથળી
પધાર્યા હતા. તે વખતે કલ્યાણભાઈના પુત્ર
દેવજીભાઈએ સ્વામીની પૂજા કરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો :
‘સ્વામી ! આપણે સૌ અક્ષરબ્રહ્મની વાત કરીએ
છીએ તે અક્ષર કેવું હશે ?’

ત્યારે સ્વામીએ તેમને કહ્યું : ‘આ તારા ઘરમાં
બેઠું છે, એ જ અક્ષર છે.’

આ ઉપરાંત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના ઉપદેશ
ગ્રંથ ‘સ્વામીની વાતો’માં અનેક વાર સ્વામીના

સ્વમુખથી તેમની અક્ષરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખ જોવા મળે છે. જેમ કે —

- સ્વામીની વાત (૩/૩૮) : ‘બીજું અધિક કાંઈ સમજવાનું નથી ને એટલું જ સમજવાનું છે જે, મહારાજને પુરુષોત્તમ જાણવા અને આ સાધુને અક્ષર જાણવા.’

૪.૪.૪ ઐતિહાસિક પુરાવાઓને આધારે

શાસ્ત્રીજી મહારાજે ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અક્ષરબ્રહ્મ-પણાના પ્રવર્તનનું અભિયાન આદર્યું તે પહેલાં પણ, ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અક્ષરબ્રહ્મ છે, તે વાત સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત હતી. જેની પ્રતીતિ અને સાબિતી માટે આજે પણ કેટલાક ઐતિહાસિક પુરાવાઓ સંપ્રદાયના જૂનાં સ્થાનોમાં ઉપલબ્ધ છે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના વખતથી જ સંપ્રદાયનાં અનેક મંદિરો અને પ્રાસાદિક સ્થાનોમાં જડાવેલ તકતીઓ-શિલાલેખોમાં, મૂર્તિઓની નીચેનાં લખાણોમાં, પ્રસાદીની વસ્તુઓનાં વર્ણનમાં તથા ગ્રંથોમાં લખેલ લખાણોમાં ઠેર ઠેર ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના નામની આગળ ‘મૂળ અક્ષર’ અથવા

‘અનાદિ મૂળ અક્ષર’ લખેલું જોવા મળે છે. જેમ કે —

- જેતપુરમાં જ્યાં શ્રીહરિનો પટ્ટાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાંના શિખરબદ્ધ જૂના મંદિરમાં સુખશય્યામાં ચાંદીના ઉપાડની ગુણાતીતાનંદ સ્વામી અને મહારાજની યુગલમૂર્તિ છે, જેમાં ગુણાતીતાનંદ સ્વામીની મૂર્તિ નીચે ‘મૂળ અક્ષરમૂર્તિ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી’ અને શ્રીહરિની મૂર્તિ નીચે ‘પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સહજાનંદ સ્વામી’ લખેલું છે.
- ગુણાતીતાનંદ સ્વામી પોતાના અંતિમ સમયે ગોંડલમાં જે થાંભલાને ઓઠીંગણ દઈને બેઠા હતા, તે થાંભલો આજે પણ જૂના મંદિરમાં છે. તે થાંભલામાં પણ આ પ્રમાણે લખાણ છે: “અક્ષરમૂર્તિસદ્ગુરુ ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આ થાંભલાને ઓઠીંગણ દઈને સં. ૧૯૨૩ના આસો સુદ ૧૨...”
- ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના દેહનો જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, તે વાડીમાં ગોંડલના તે વખતનાં રાજમાતા મોંઘીબાએ દેરી ચણાવી તે પર મહારાજનાં પ્રસાદીનાં ચરણારવિંદ પધરાવ્યા છે. આ દેરી તે વખતથી,

એટલે કે શાસ્ત્રીજી મહારાજે તે ઉપર મંદિર કર્યું તે પહેલાં પણ વર્ષોથી, ‘અક્ષર દેરી’ તરીકે જ સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. અહીં એ બાબતનું ધ્યાન દોરવું ઘટે કે સદ્ગુરુ ગોપાળાનંદ સ્વામી, સદ્ગુરુ નિત્યાનંદ સ્વામી, સદ્ગુરુ મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે અનેક પરમહંસોના જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવેલા, તે તે સ્થળે છત્રીઓ કે ઓટાઓ છે, પણ એમાંથી કોઈ સ્થાન ‘અક્ષર દેરી’ તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી, ફક્ત ગુણાતીતાનંદ સ્વામીના અગ્નિસંસ્કારનું સ્થાન ‘અક્ષર દેરી’ તરીકે સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૪.૫ અક્ષરબ્રહ્મનું અખંડ પ્રાગટ્ય

અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીતાનંદ સ્વામીએ કહ્યું છે કે ‘હું તો ચિરંજીવ છું.’ અર્થાત્ આ અક્ષરબ્રહ્મ, ગુણાતીત ગુરુપરંપરા સ્વરૂપે પૃથ્વી પર અખંડ પ્રગટ રહે છે. યોગીજી મહારાજે કહ્યું છે કે ‘અક્ષરબ્રહ્મ પૃથ્વી ઉપર હંમેશાં વિરાજમાન રહે છે. અનાદિ ગુણાતીતમાં મહારાજ રહેલા છે, અત્યારે પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. એનો વંશ જતો નથી.’ એ ન્યાયે આ બ્રહ્માંડ રહેશે ત્યાં સુધી અક્ષરબ્રહ્મ ગુણાતીત ગુરુપરંપરા

સ્વરૂપે પ્રગટ જ રહેશે. ગુણાતીતાનંદ સ્વામી બાદ ક્રમશઃ ભગતજી મહારાજ, શાસ્ત્રીજી મહારાજ, યોગીજી મહારાજ, પ્રમુખસ્વામી મહારાજ અને આજે પ્રગટ બ્રહ્મસ્વરૂપ મહંતસ્વામી મહારાજ સ્વરૂપે અક્ષરબ્રહ્મ પ્રગટ બિરાજે છે.

બ્રાહ્મીસ્થિતિ, એકાંતિક સ્થિતિ, ગુણાતીત સ્થિતિ વગેરે શબ્દો દ્વારા શાસ્ત્રોમાં જે લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે તે લક્ષણો તથા શાસ્ત્રોમાં કહેલ પરમાત્માના શમદમાદિ દિવ્ય ગુણો, પ્રગટ ગુરુરૂપે બિરાજતા અક્ષરબ્રહ્મના જીવનમાં સહજ સિદ્ધ હોય છે.

આત્યંતિક કલ્યાણ માટે મુમુક્ષુએ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન સ્વામિનારાયણ તથા તેમના અખંડધારક પ્રગટ અક્ષરબ્રહ્મસ્વરૂપ ગુરુહરિને વિષે નિર્દોષબુદ્ધિ, પરમ દિવ્યભાવ અને પ્રત્યક્ષ પરબ્રહ્મના ભાવથી દૃઢ પ્રીતિ કરવી. મન, કર્મ, વચને તેમનો દૃઢ પ્રસંગ કરી તેમને અતિશય રાજી કરવા. આ સ્વામિનારાયણીય સાધનાનો સાર છે.

આમ, આપણે ‘શ્રી સ્વામિનારાયણ દર્શન’માં તત્ત્વ-મીમાંસા અંતર્ગત પાંચ અનાદિ તત્ત્વોનો પરિચય મેળવ્યો.

